

ЗАСОБИ ПРОСТОРОВОЇ ЛОКАЛІЗАЦІЇ ДІЇ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ БАЛАДАХ

У статті подано аналіз засобів мови на позначення просторових понять на текстовій основі українських народних балад. Відзначимо, що просторова локалізація дії здійснюється за допомогою різнопланових мовних засобів, найбільш продуктивними лексемами, які в баладному жанрі локалізують дію є апелятиви поля, ліс, море, гора.

Простір разом із часом становлять основний атрибут матерії, є панівними формами її буття. "Простір – це одна із стрижневих онтологічних реалій, яка сприймається і диференціюється людиною, що стоїть в центрі макро- і мікрокосму" [1: 122]. Важливість локалізації дії підтверджується тим, що серед категорій пізнання, до яких належать фундаментальні поняття та уявлення людини про середовище, в якому вона існує (а це буття, простір, час, рух, якість, кількість, відношення тощо [2; 3]), в усіх класифікаціях присутня категорія простору.

Семантика поняття "простір" досить розгалужена. До неї відносять "сукупність відношень, що означають: 1) координату співіснуючих об'єктів; 2) їх розташування одне щодо одного; 3) порядок розташування одночасно співіснуючих об'єктів; 4) напрямок" [4: 16]. Ці досить широкі уявлення про зміст категорії простору конкретизуються у більш вузьких поняттях, предметах та явищах дійсності.

Головними елементами, які при розкритті змісту категорії "простір" можна застосувати для аналізу контексту, на думку Ж.П. Соколовської, є "1) протяжність, об'єм, форма; 2) місце, напрямок, орієнтація; 3) розташування предметів один щодо одного, віддаленість; 4) членування простору, межа, рубіж; 5) особливості простору (закритість, відкритість, обмеженість, необмеженість); 6) характер поверхні" [5: 30].

О.В. Тищенко членує етнографічне лексико-семантичне поле простору, виділяючи в ньому як основні такі концепти: "гість", "зустріч", "шлях", "переміщення" тощо, пов'язуючи їх передусім з обрядовими діями [1: 125]. Таке трактування простору ґрунтується на міфопоетичних уявленнях про нього. Як стверджує В.Н. Топоров, "символізація простору, з одного боку, утворює рамку, в межах якої виявляються проблеми міфологічного, символічного й архетипного як вищого класу універсальних модусів буття знака..., але, з другого боку, простір давніший, ніж модуси: в ньому формуються першомодуси, які успадкували від простору свої істотні особливості. Ці модуси не уявляються поза сферою простору, більше того, простір закладає умови реалізації й актуалізації цих першопочатків" [6: 4]. Цю думку висловлював і Ю.М. Лотман, який вважав, що "важливою особливістю просторових моделей, створюваних культурою, є те, що ... вони ґрунтуються не на словесно-дискретній, а на іконічно-континуальній основі. Просторова картина світу багатопланова, вона містить у собі міфологічний універсум" [7: 175].

Таким чином, категорія *простору* останнім часом у мовознавчих студіях тісно злилася з концептами *руху, шляху, переміщення*. Багато дослідників поняття концептуального простору пов'язують з моделюванням мовної картини світу та відповідними просторовими координатами [4; 8].

Вираження просторових характеристик має свою специфіку в різних стилях і жанрах мовлення. Зокрема, заслуговують на увагу спостереження, яким чином локалізується дія і як вона пов'язується з міфопоетичними уявленнями народу на основі фольклорних творів, здатних протягом тривалого часу зберігати первісну інформацію і завдяки цьому доносити до нас архаїчні уявлення предків про особливості просторового сприйняття ними навколишнього світу.

Безумовно, "окремі види (жанри) уснопоетичної творчості відрізняються своїм набором слів-символів" [9: 14]. Однак на фольклорному матеріалі цю проблему досліджено недостатньо глибоко. Щоправда, С.Я. Єрмоленко свого часу зауважувала, що "поняття простору, наприклад, у піснях передається словами *гай, діброва, луг, ліс, берег, річка, море, поле, дорога, стежка, шлях* [10: 66].

Такі самі лексеми, однак із частково модифікованими стилістично-функціональними відтінками, та ще багато інших із просторовим значенням, зафіксовано і в текстах українських балад. Розглянути їх за тими підвидами локальної семантики, яку виділяють О.В. Кардашук, Ж.П. Соколовська та інші дослідники, звичайно, цікаво, але практично нереально, оскільки багато лексем належать водночас до багатьох груп, оскільки вони неодноразово використовуються з різними значеннями; крім цього, часто неможливо визначити той чи інший семантичний різновид через відсутність чітких критеріїв такої класифікації. Тому основну увагу зосередимо на лексичному компоненті, тісно пов'язавши його зі співвіднесеністю з певними частинами мови.

Насамперед потрібно відзначити, що прислівники із просторовим значенням у текстах українських народних балад переважно стилістично нейтральні: *Поїхав мій милий далеко...* [11: 126]; *Дала мене заміж мати та й дуже далеко* [11: 191]. Найбільш характерною особливістю їхнього вживання є отождествлення семантики цих прислівників зі значенням "чужина". Навіть коли в тексті наявний адвербіальний демінутив: *Служив козак у солдатах недовго, три годи, Як приходить додомоньку, мале дитя ходить* [11: 70], все одно чітко простежується зв'язок із семою "далеко". Тому не дивно, що найбільш поширеною формулою на позначення просторових відношень у баладах виступають адвербіальні та інші сполучення слів із загальною семантикою "чужа сторона, чужий (далекій) край": *Віддавала мати дочку Та й в чужую сторонучку* [12: 125]; *Ой приїхав маляр з далекого краю* [11: 197].

До традиційних фольклорних лексем із узагальненим значенням "далекий простір" належать конструкції із прийменником *за* і назвами географічних об'єктів – *море, поле, ліс, гори* та ін. (це можуть бути як вільні сполучення слів, так і фразеологізовані). Умовні позначення географічних реалій у цих формулах можуть взаємозамінюватися, проте їхній зміст залишається стабільним – "далеко на чужині, за межами рідної землі, поза Батьківщиною, у чужому оточенні" [7: 68]. Якщо говорити про мотивацію такої семантики, то, безперечно, має рацію П.О. Редін, який вважає, що такого значення словосполученням можуть надавати лише географічні поняття, які називають великі, позбавлені конкретності об'єкти: *за темними лісами, за високими горами, за синє море, за чисте поле* [14: 51].

Звичайно, серед слів із просторовим значенням, які часто використовуються в мові і є важливим складником образу світу в концептуальному і мовному плані, домінують лексеми на позначення особливостей природного середовища. Довкілля "впливає на формування народної психіки; на українському характері позначилося, зокрема, саме існування широких, неосяжних степів (у степовій частині), лісів (у лісовій частині), гір (у гірській місцевості)" [14: 34]. "Тому закономірне осмислення українцем природи, що його оточує, наділення її певними властивостями й ознаками" [15: 88].

Серед лексичних особливостей фольклорного мовлення, яке має тенденцію до нейтралізації семантики видових понять порівняно з родовими, вирізняється функціонування синонімічного ряду *ліс, гай, діброва, луг, байрак, бір*. Як відзначає С.Я. Єрмоленко, "у народній пісні всі ці назви виступають як синоніми з розмитотою, розпливчастою семантикою, як символи, що мають передати замилювання природою, поетизацію їх, причому вибір різних назв на позначення загального поняття "ліс" зумовлюється, очевидно, тим, що вибирається часто синонім несподіваний, не всім зрозумілий, рідковживаний" [10: 67].

Такий висновок можна зробити і щодо українських народних балад, у яких місце дії локалізують лексеми *ліс*, що може поєднуватися із синонімами *бір, діброва, дубина* тощо: *Летить голуб, летить сивий лісами, борами* [20: 124], та їхні сполуки з локативами, в основі яких лежать інші ознаки (насамперед рослинний покрив, особливості рельєфу і т. п.): *Долом, долом-долиною Ішла вдова дубиною* [17: 209]; *Біжи (до коня) степом та гаями, долинами, байраками* [11: 262]. Часто ці географічні терміни стають основою для виникнення фігур поетичного паралелізму, які, проте, часто мають уже відзначений раніше відтінок звичайного замилювання природою, що підтверджує і активне функціонування у їхньому складі демінутивів: *Шумить-гудить дібровонька, Плаче-тужить дівчинонька* [12: 44]; *Йде (матінка) через лісок – пташки співають, Йде через поле – косарці косять* [11: 192]; *Пішла (Даниха) польом – заспівала, Пішла лісом – засвистала* [11: 226].

Семантику "далекий край" передають й уснопоетичні формули *синє море, чисте поле*: *Ой де ти їдеш, від їжджаш, Ти, мій миленький, від мене?.. За синє море, у чисте поле...* [11: 39]; *Іди, синку, в чисті поля Та чей тебе вогні сплять... то йди, синку, в синє море, Та чей воно тебе втоне* [11: 200]. Хоч *море* й *поле* на шкалі локативності займають різні позиції, у цьому разі спостерігаємо радше суміщення їхніх значень.

У семантиці сполуки *чисте поле*, безперечно, наявна сема "далеко": *Да запряжку я сірі воли... Та й поїду в чисте поле Шукать щастя й долі* [11: 193]. У порівнянні з попередніми словосполученнями (в основі яких – локалізатори *ліс, бір, діброва* тощо) вона менше продукує пейоративність і не так часто пов'язана з трагічним завершенням дії (що є характерною ознакою балад), хоч такі сюжети теж фіксуються: *Виніс єї в чисте поле, у глибокі скали* (чоловік за намовою коханки убив свою жінку) [11: 165].

Крім атрибутивних конструкцій *чисте* та *широке поле*, які в баладах виконують типові стилістично-виражальні функції, тобто локалізують дію і водночас є засобом опоетизації розповіді: *А я вийду за ворота, Та й погляну в чисте поле* [11: 211]; *Ой привандрували до чистого поля* [11: 76]; *На широком полі – Ой там багач оре* [11: 211]; *На широком полю висока тополя, Ходило дівчатко до милого двора* [11: 37], досить часто фіксуються і поєднання вказаного географічного терміна з порядковими числівниками (передусім *перший, другий, третій*), що теж є певною фольклорною традицією: *Мандрували поле, мандрували друге, А на третє поле стали спочивати* [20: 308]; *Сідлай коня вороного! Та й поїдем в чисте поле... Йдем гони, їдем друзі* [11: 238]. Синонімом до *поля*, крім уже вищенаведеної лексеми *гони*, виступає і географічний термін *степ* як символ "волі, необмеженого ніякими перепонами існування. Сама безмежність, незміряність степів органічно викликає ідею свободи, незалежності людини від світу, прагнення бути вільним, сміливим, непоборним" [15: 83]: *А я (орел) пробуваю в степу на роздоллі* [11: 225]; *Кидай сю сторонку, де вже родоньку не маєш, Да йди в тії степи, де я пробуваю (орел радить козакові-сироті)* [11: 265]. Правда, іноді ця лексема вживається і без зазначеної символіки (із зазвичай локативним значенням, рідше – об'єктивним): *А у степу край Дунаю Сам я свою хижу маю* [11: 73]; *Легше мені, молоденькій, Буде в степу спочивати* [12: 57]; *Ой полинь-трава да гірка була, Да найлучче поле, степи поняла* [11: 146].

Епізодично в народних баладах місце розповіді локалізують загальнонародні й місцеві терміни *луг, лука, берег, пустиня, гать* тощо: *Їхав козак, їхав лугами-берегами* [11: 189]; *Ой ходила Марисуня по луці, Носила си біле дитя на руці* [11: 31]; *Мати сина проклінала, На пустиню виганяла* [11: 138]; *Ой тікала Бондарівна темними лугами* [12: 321]; *Та найшли (рибалки) там біле дитя На зеленій гати* [20: 161]; *Ой у лузі, у зеленім, дівчина гуляла, Пасла ж вона овеченьки та й не доглядала* [11: 95]. Їхня незначна продуктивність, можливо, співвіднесена із нейтральним значенням рельєфу, який вони позначають. Водночас лексеми із виразною вказівкою на підвищену або понижену місцевість у баладах функціонують значно частіше.

Так, поєднання географічного терміна *гора* з атрибутами *висока, синя* у фольклорі символізує чуже оточення, далечинь: *Була в матінки одна донечка. Вона... дала За сині гори, за темнений ліс* [11: 192]; *Ой дав мене мій батечко за високі гори* [11: 152].

Але водночас гора – це і символ піднесення, високих устремлінь [15: 91], можливість з висоти пташиного польоту багато побачити і про багато чого дізнатися: *Вийшла стара мати на високу гору, кличе свого сина із війська додому* [12: 93]; *Ой вийшов татойко На високі гори* [11: 205]. У такому значенні формула, безумовно, має позитивне забарвлення.

Особливо виразно це проявляється в баладах, створених безпосередньо мешканцями гір – гуцулами: "Гора для них – уособлення краси рідної землі" [15: 91]: *Гори ж мої високі, зелені Карпати, Стріхи мої солом'яні, коли вас видати?* [12: 400].

Валентність географічного терміна *гора* у баладному жанрі чітко виявляється стосовно двох груп лексики. По-перше, це слова, які вказують на гірську рослинність (оскільки більшість гір, зокрема у Карпатах, покриті лісами, то це переважно і є лексема *ліс*), причому потрібно відзначити відсутність додаткового стилістичного навантаження у таких поєднаннях: *За горами, за лісами Там є каштіть мурований* [20: 67]; *Йшли они (чужинці з дівчиною), йшли Горами, лісами, Прив'язали 'д сосні Дівча волосами* [20: 106]. Такими ж ознаками характеризується і досить поширений у баладах локатив *полонина*: *У високуй полонині пасе вучар вуці* [20: 206]; *По зеленій полонині Пчолка забриніла* [20: 96]; *Ой прийшов він (козак) в полонину та й почав копати* [20: 241]. По-друге, це лексеми, які співвідносяться з низинним рельєфом; поєднуючись із назвами підвищеної місцевості, вони утворюють характерні саме для народнопісенної творчості стійкі сполуки слів: *Запрягайте, хлопці, коні вороні, Повеземо брата горюв-долиною* [11: 258]; *Казав (Роман) єї (дружині) рано встати..., стадо знати, – Та й горами, долинами, Колючими ожинами* [11: 213] або функціонують як протиставлення, частково подібні до фігур поетичного паралелізму: *Ішов козак ярюм-долиною, Гей, а дівчина крутою горою* [16: 86]; *Ой вийду я на гору, Стану гляну в долину* [11: 151]; *Ой по горах сніги лежать, По долинах води стоять, А по шляхах маки цвітуть* [11: 253]; *За волами поспішайся! Ярюм, ярюм за товаром, А горами за волами, Солонцями за вівцями* [11: 267]. Наведені приклади ілюструють потенційні можливості таких сполук включати до свого складу третій компонент конструкції, що пов'язано як з особливостями римування, так і смисловою наповненістю певного епізоду балади.

Фіксується і самостійне вживання назв низинної місцевості: це переважно вислови тавтологічного характеру, які нагадують собою вищенаведені формульні сполуки: *Ой повів (Коваленко) женців долом-долиною А на пишеницю да озимую* [11: 294]; *А там долом, долиною Ходить вдова з дитиною* [11: 163]; *Ой долов ми, долов, там долов далеко, Там же ми стоїт три круги ярини!* [11: 167]. Виразний негативний відтінок має лексема *яр* (мабуть, через узвичаєне в народі відповідне ставлення до глибоких і темних місць): *Три явори зелененькі на яр похилились – Старий батько й стара мати тяжко зажурились (загинули їхні сини)* [11: 300].

Одним з найважливіших концептів у площині "людина-простір" є поняття *шлях*. Семантика лексем, що становлять поле шляху, відображає численні аспекти взаємодії людини з близькими або віддаленими, видимими або уявними просторовими сферами [21: 17].

Безперечно, головним стилістичним засобом, який використовується для позначення шляху як частини природного простору, в українському фольклорі є однойменна лексема [21: 17]. Проте у творах баладного жанру цього не спостерігається, оскільки зазначена лексема вживається епізодично, часто поєднуючись з атрибутом *битий* і утворюючи відповідний фразеологізм: *Шляхом ідуть (чумаки), вози риплять* [11: 283]; *Ой ти, Гнатку, ти, Кравчино, ти всі шляхи знаєш* [11: 252]; *Битим шляхом козаки йдуть, Вороного коня ведуть* [12: 44]; *Ой у чистім полі (дружина) жито жала Та й на битий шляшок поглядала* [11: 285]. І хоч у народнопоетичному мовленні слово-символ *шлях* передає значення дороговказу, мети, волі, можливості, перспективи [15: 98, 100], у баладах воно не простежується, оскільки слово номінує звичайний природний об'єкт, який можна зіставити з іншими природними реаліями – лісом, річкою, горою тощо.

У цій самій функції, яка, проте, значно багатогранніша, виступає і лексема *дорога*: *У дорозі зустрівся литвин, став їх намовляти* [11: 252]; *Не стій, коню, надо мною, Біжи дому дорогою* [12: 41]; *Пан в дорогу від'їжджає* [11: 160]; *Прийхав Звіринський з дороги додому* [11: 159].

Крім шляху, до просторових об'єктів, створених безпосередньо людиною, можна віднести адміністративно-господарські терміни *місто*, *село*, *хутір* тощо та їхні частини. Виразного стилістичного забарвлення вони не мають, виконуючи у баладі практично єдину функцію – локативну, яка, проте, завдяки загальній мінорній налаштованості баладного контексту набуває відповідного відтінку: *Била в Даня красна жона, Не міг із нею в селі жити, Мусів із нею у ліс піти* [11: 227]; *В селі сталась новина: Пані пана забила* [12: 317]; *Пішов (хлопець) за село, в цвинтар ступає, А там два хлопці яму копають* [12: 275]; *Ой поїхав Звіринський в місто до господи...* [11: 159]; *А ти іди, дівчинонько, понад моє село, Та заспівай співаночку смутно, невесело* [11: 290]; *Там у наший деревищі нова новина: Молодая дівчинонька родила сина* [12: 215].

Отже, просторова локалізація дії здійснюється за допомогою різнопланових мовних засобів, як традиційних для української літературної мови в цілому, так і специфічних для народнопоетичного, зокрема і баладного, мовлення.

Найбільш продуктивними лексемами, які в баладному жанрі локалізують дію, є апелятиви *поле*, *ліс*, *море*, *гора* (з відповідним варіантами). Активно використовуються і усталені словесні формули на означення просторових понять, до складу яких входять як вищеназвані слова, так і синонімічні конструкції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Тищенко О.В. Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі. – К.: Видавничий центр КДЛУ, 2000. – 236 с.
2. Караулов Ю.Н. Общая русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 355 с.

3. Морковкин В.В. Опыт идеографического описания лексики (анализ слов со значением времени в русском языке). – М.: Московский ун-т, 1977. – 168 с.
4. Кардашук О.В. Семантичне поле простору: статус, структура, внутрішні зв'язки (на матеріалі прикметників української мови): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Кіровоград, 1998. – 16 с.
5. Соколовская Ж.П. Проблемы системного описания лексической семантики. – К.: Наукова думка, 1990. – 184 с.
6. Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического. – М.: Прогресс, 1995. – 624 с.
7. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 464 с.
8. Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия). – М.: Гнозис, 1994. – 343 с.
9. Ужченко В.Д. Слова-символы в народній фразеології // Українське мовознавство. – 1987. – Вип. 14. – С. 14-21.
10. Єрмоленко С.Я. Скарбниця народного слова // Мовознавство. – 1982. – № 6. – С. 58-69.
11. Балади / Упоряд. і приміт. О.І. Дея, А.Ю. Ясенчук. – К.: Дніпро, 1987. – 317 с.
12. Балади: кохання та дошлюбні взаємини / Упоряд. О.І. Дей, А.Ю. Ясенчук. – К.: Наукова думка, 1987. – 472 с.
13. Масенко Л.Т. "За морем, за горами" // Культура слова. – Вип. 31. – 1986. – С. 67-70.
14. Редін П.О. Семантична характеристика фразеологізмів із значенням часу // Українське мовознавство. – 1987. – Вип. 14. – С. 8-14.
15. Кульчицький О. Український персоналізм. – Мюнхен – Париж, 1985. – 183 с.
16. Кононенко В.І. Символи української мови. – Івано-Франківськ: Видавництво "Плай", 1996. – 272 с.
17. Нудьга Г.А. Баладні пісні. – К.: Музична Україна, 1969. – 271 с.
18. Балади. Родинно-побутові стосунки / Упоряд. О.І. Дей. – К.: Наукова думка, 1988. – 523 с.
19. З гір Карпатських: Українські народні пісні-балади / Упоряд., підготовка текстів С.В. Мишанича. – Ужгород: Карпати, 1981. – 462 с.
20. Народні балади Закарпаття / Запис та впорядк. текстів, вступної статті "Народні пісні і балади Закарпаття" і примітки П.В. Лінтура. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1966. – 283 с.
21. Радзівська Т.В. Концепт шляху в українській мові: поєднання ідей простору і руху // Мовознавство – 1997. – № 4-5. – С. 17-26.

Матеріал надійшов до редакції 23.03. 2007 р.

Молодичук О.А. Средства пространственной локализации действия в украинских народных баладах.

В предложенной статье сделан анализ средств языка для обозначения пространственных понятий на текстовой основе украинских народных баллад. Отмечено, что пространственная локализация действия осуществляется с помощью разноплановых языковых средств, наиболее производительными лексемами, которые в балладном жанре локализуют действие есть апеллятивы поля, лес, море, гора.

Moloduchyk O.A. The linguistic means of the actions localization in the Ukrainian folk ballads.

This research is devoted to the linguistic means analysis of the denoting the location notions on the Ukrainian folk ballads' textual basis. It is noted that spatial localization of action is carried out by the means of languages, the most productive lexemes, which in a ballad genre localize action are such words as fields, forest, sea, mountain.